

BÉKÉS VERA ANNA

A halál iránti attitűd az életkor, a nem és a vallásosság függvényében

Összefoglalás ♦ *A vizsgálat a halál iránti attitűdnek a nemmel, az életkorral és a vallásossággal való kapcsolatát elemzi. A felhasznált kérdőívet, amely 5 féle halál iránti attitűddel számolt, 100 személy töltötte ki. A eredmények szerint a nőknek erősebb a halálfélelme, mint a férfiaknak, az életkor tekintetében pedig a középkorúak mutatták a legerősebb halálfélelmet. A vallásosság nem befolyásolta a halálfélelmet, a többi halál iránti attitűd tekintetében azonban szignifikáns eltérések mutatkoztak.*

BEVEZETŐ

A halálfélelem mindig is foglalkoztatta az emberiséget, filozófusok, teológusok, tudósok igyekeztek megérteni ezt az ősi jelenséget. A pszichológia területén a téma iránti érdeklődés szinte a kezdetektől, de különösképpen a pszichoanalízis megjelenésétől jelen volt, majd a halál tabuvá válásának köszönhető néhány évtizedes lappangás után a hatvanas években újult erővel támadt fel. Ekkorra azonban a spekulatív megközelítést a pszichometriai eszközökkel végzett kvantitatív kutatás váltotta fel. Ennek során a halálfélelem újabb és újabb mérési eljárásait dolgozták ki, majd az ezekkel végzett vizsgálatok eredményeit vetették össze egyéb, a halálhoz való viszonyulást feltehetően befolyásoló tényezőkkel.¹ Ezek közül a legfontosabbnak az alapvető demográfiai jellemzők (nem, kor, iskolázottság stb.), bizonyos személyiségdimenziók (elsősorban az általános szorongásszint, a preferált elhárító mechanizmus illetve a kontroll helye attitűd), az alapvető értékekhez való viszonyulás (vallásosság, az élet értelméről vallott nézetek), valamint a halállal kapcsolatos élmények (pl. szeretett hozzátartozó elvesztése) tűnnek.

A hazai kutatások ugyanakkor – a halállal és haldoklással kapcsolatos számos színvonalas munka megjelenése ellenére – ez idáig nemigen foglalkoztak a téma empirikus vizsgálatával. Jelen tanulmány erre tesz kísérletet, a halálfélelem illetve a halál iránti egyéb

attitűdök, és az ezeket – a szakirodalom szerint – legegységelműbben befolyásoló alapvető tényezők (nem, kor, vallásosság) összefüggéseit vizsgálva.

Nem és halálfélelem

A halálfélelem és a nemhez tartozás közötti kapcsolatra vonatkozóan a korábbi kutatások legtöbbször a nők erősebb félelmét igazolták (pl. *Pollak*, 1980; *Jones*, 1984), bár az eredmények gyakran ellentmondásosak (pl. *Feifel – Branscomb*, 1973; *Marks*, 1986-87). Mindezt ésszerű a nők jellemzően magasabb általános szorongásszintjével, pontosabban a femininitás személyiségjellemezőnek a szorongással – és ezáltal a halálfélelemmel – való szoros kapcsolatával magyarázni (*Templer és mtsai*, 1974).

Életkor és halálfélelem

Az életkor tekintetében a halálhoz való viszonyulást a felnőttkor kezdetétől három fő időszakra, a fiatal felnőttkorra, a középkorra és az időskorra szokás bontani. A különböző életkori szakaszokban (természetesen az egyéni különbségeken túl) a halálhoz való viszonyulásban megfigyelhetők bizonyos általános tendenciák.

A serdülőkorban bekövetkezett intellektuális fejlődés a fiatal felnőtteknél már lehetővé teszi a halál elkerülhetetlenségének megértését, de ebben a korban annak lehetséges bekövetkezését hajlamosak a távoli jövőbe képzelni, és igyekeznek inkább egyáltalán nem foglalkozni a halál gondolatával (*Gesser és mtsai*, 1987-88).

Az élet közepén aztán fordulóponthoz ér a halálhoz való viszonyulás, hiszen a személy rádöbben, hogy „ettől kezdve már nem felnő, hanem megöregszik” (*Gesser és mtsai*, 1987-88), ami gyakran a halálfélelem erősödéséhez vezet. A halálfélelem empirikus vizsgálata során a középkorúaknál ennek megfelelően valóban nagyobb halálfélelmet találtak, mint a többi korcsoportban (*Bengtson és mtsai*, 1977; *Kumar – Mohan*, 1987).

Ezen a válságos időszakon túljutva, az öregkor felé közeledve a félelmet a halál elfogadásának különböző formái váltják fel (*Gesser és mtsai*, 1987-88; *Stevens és mtsai*, 1980; *Thorson és mtsai*, 1998). Jelen tanulmány erősen támaszkodik *Gesser és mtsai* (1987-88) a témában végzett kutatásaira, ezért az általuk kapott eredményekre bővebben is kitérek. Az általuk kidolgozott *halálattitűd profil* ötféle viszonyulást² mérő skáláján a különböző korcsoportok vonatkozásában a következő különbségeket találták: *a haláltól* és *a haldoklásból való félelem* a fiataloknál viszonylag magas volt, majd a középkorúaknál csúcsosodott, a legalacsonyabb pedig az időseknél volt. Ezen kívül az idősebbek kevésbé

voltak hajlamosak a halálfélelem tagadására, mint a fiatalabbak. A skála által mért másik három irányultság (*a halál várakozásteli, menekülésként való, illetve semleges elfogadása*) leginkább az idősebbekre volt jellemző (*Westman és mtsai, 1984*). Az időskorúak ezek szerint differenciáltabb és kevésbé a félelem dominálta halál-felfogással rendelkeznek, mint a fiatalok és a középkorúak, akik a halál tényével – úgy tűnik – kevésbé akarnak (illetve képesek) szembenézni.

Vallásosság és halálfélelem

A pszichológiában a freudi alapvetésből kiindulva sokak feltételezése szerint a vallás alapvető funkciója a félelemmel és különösképpen a halálfélelemmel való megküzdés segítése. Amennyiben ez így is volna, nehéz meghatározni, hogy az empirikus vizsgálatokban milyen eredmény volna hivatott ezt alátámasztani: az egyes vallásos személyeknél magas (hitüket ezáltal erősítő), vagy pedig (a hit eredményeképpen) alacsony halálfélelmet kellene találnunk. Akárhogyan is legyen, a kutatások adataiból mindkét lehetőség alátámasztására találhatunk számos példát, csakúgy mint arra, hogy a kettő semmilyen módon nem függ össze.³

Az ellentmondásos eredmények elfogadható magyarázata lehet, hogy a halálfélelem befolyásolásában a valamiben való bizonyosságnak döntőbb szerepe van, mint magának a hit tartalmának, hiszen a szorongást leginkább a bizonytalanság indukálja (*Alexander – Adlerstein, 1958*). Eszerint egy határozottan ateistának kisebb halálfélelme lehet, mint annak, akinek kétségei vannak egy természetfeletti dimenzió létezését illetően. És valóban, a témában végzett kutatások metaanalízise azt az eredményt hozta, hogy a vallásosság és a halálfélelem között fordított U alakú összefüggés fedezhető fel: azok a személyek, akik a vallásosság-skálákon közepes pontszámot értek el, szignifikánsan nagyobb halálfélelmet mutattak mind a magas, mind az alacsony pontszámú személyeknél (*Leming, 1980*). A fenti feltételezést alátámasztja továbbá, hogy a vizsgálatok tanúsága szerint a halál iránti attitűd inkonzisztenciája együtt jár a halálfélelem nagyobb fokával (*Lester, 1967*).

Ugyanakkor a vallásosság – fentiekhez hasonló – egydimenziós jellegének feltételezése erősen problematikus, hiszen a pszichológiában használatos vallásosság-tesztek általában bizonyos hittételek elfogadására, illetve a vallásos élet külső megnyilvánulásaira (pl. szertartásokon való részvétel) kérdeznek rá. A halálhoz való viszonyulás szempontjából azonban elsősorban a – szóbeli vagy tettekben történő – vallásos megnyilvánulások mögötti motiváció mibenléte tűnik a releváns tényezőnek. A mélylélektani vizsgálódást azonban nem teszi lehetővé a kvantitatív kutatási módszereket preferáló empirikus pszichológia.

Még kérdőívesen tesztelhető, ugyanakkor a mélyebb indítékokat is figyelembe venni képes mérőeszközt dolgozott ki *Allport* (1967) a szubjektív vallásfelfogás vizsgálatára. Tipológiája szerint a vallásosságon belül egy kontinuum mentén helyezhetők el a személyek: ennek egyik pólusán az ún. extrinsic motivációjú ember mintegy „felhasználja” a vallást, a másikon pedig az intrinsic motivációval rendelkező megéli azt. Az extrinsic irányultság a vallási értékek eszközjellegű és haszonelvű felfogását jelenti: a vallást más, számára fontosabb dolgok szolgáltójának tekinti, azt személyes érdekeinek megfelelően használja. A vallás a személynek biztonságot nyújt, a bajban vigaszt ad, társaságot és bizonyos szociális státuszt biztosít, valamint segít az önigazolásban.⁴ Ezzel szemben az intrinsic irányultságú személy legfőbb motivációja a vallás, és minden egyéb szükségletét, bármilyen erős is legyen, hitével illetve a vallás előírásaival igyekszik összhangba hozni. A legtöbb ember ugyanakkor – amennyiben egyáltalán kapcsolatban van a vallás valamely vonatkozásával – e szélsőségek között helyezhető el.

Az *Allport*-féle vallási orientáció és a halálfélelem összefüggésével kapcsolatban pl. *Thorson* és *Powells* (1989) az intrinsic vallási irányultság utóbbival való negatív összefüggését találta, míg az extrinsic orientáció általában nagyobb halálfélelemmel járt (*Kahoe*, 1976).

Ennek magyarázata többféleképpen is lehetséges annak függvényében, hogy a vallásosság és a halálfélelem között sokak által feltételezett kauzális viszonyt milyen irányúnak tartjuk. Amennyiben abból indulunk ki, hogy a halálfélelem indukálja a világ vallási magyarázatára való igényt (pl. *Freud*, 1991), akkor a vallásos hit annál tökéletesebben tölti be funkcióját, minél inkább képes csökkenteni a halálfélelemet. Ez pedig akkor történhet meg, ha a vallásos beállítódás valóban átszövi az egyén életének minden aspektusát, bármely felmerülő félelemre mélyen átélt vallási igazságokkal felelve, ami ideáltipikusan az intrinsic irányultságú személyre jellemző. Az extrinsic orientációjú vallásosság ezzel szemben csupán a felszín mögé képes rejtetni az alapvető halálfélelemet, amely a vallás triviális külső megnyilvánulásaiban nem találván valódi válaszokat, csak tovább erősödik.

Amennyiben viszont a vallás tételei azok, amelyek a halálfélelemet okozzák, akkor az egyáltalán nem hívó személyek feltehetőleg a hívóknél kevesebb félelemmel tekintenek a halálra, valamint a hívőkön belül is különbségek adódhatnak a halálfélelem mértékében a vallásosság mélységétől illetve bizonyos aspektusainak hangsúlyosságától függően. Az extrinsic-intrinsic teória keretein belül gondolkodva mindez azt a következtetést vonja maga után, hogy míg a vallás által ébresztett halálfélelemet az intrinsic irányultságú személy mélyen belsővé vált hite által képes csökkenteni, addig az extrinsic vallásosságnál ez a folyamat megreked a félelemkeltés szintjén.

A VIZSGÁLAT

Hipotézisek

Jelen vizsgálat a halálfélelem korrelátumai közül a nemzetközi szakirodalomban legtöbbet vizsgált néhány alapvető faktorra fókuszál. A fent részletezett elméleti megfontolások, valamint a korábbi kutatások eredményei alapján a vizsgálatban az alábbi hipotézisek kerültek megfogalmazásra:

- 1.) Nem: a nők magasabb halálfélelmet mutatnak, mint a férfiak.
- 2.) Életkor: a halálfélelem és az életkor között fordított U alakú összefüggésből kiindulva feltételezhető, hogy
 - amíg a fiatalok és az idősek halálfélelme – más-más okok miatt (ld. fenn) – viszonylag alacsony, addig a középkorúaknál a félelem megnövekszik,
 - a *halálelkerülés* attitűdje a fiatalokra a legjellemzőbb, majd az életkor előrehaladtával egyre csökken a halál gondolatának elkerülésére irányuló késztetés,
 - a halál iránti másfajta attitűdök (úgy mint *várakozásteli, menekülésként való és semleges elfogadás*) az idősekre lesz a leginkább jellemző.

3.) Vallásosság:

Vallásosság és halálhoz való viszony:

- a magukat nem vallásosként jellemző személyek halálfélelme kisebb, mint a vallásosoké általában (beleértve azokat, akik bizonytalanok vallásosságukat illetően),
- a vallásos személyek csoportján belül a közepesen vallásosaknál erősebb halálfélelem várható, mint a nagyon vallásosaknál.

Vallásosság és extrinsic – intrinsic irányultság:

- a magukat „nagyon vallásosként” leíró személyek intrinsic orientációja erősebb a „közepesen” vallásos személyekénél, az extrinsic irányultság viszont a „közepesen” vallásos személyekre jellemzőbb, mint a nagyon vallásosakra.

A vallásosság mértéke és a túlvilági életbe vetett hit:

- a nagyon vallásos személyek határozottabban hisznek a halál utáni élet létezésében, mint a „közepesen” vallásosak. (Ennek igazolódása egyben alátámasztja a nagyon vallásosak nézeteinek önkonzisztenciájára vonatkozó feltételezést is.)

A vizsgálat a *halálfélelem* skálán kívül rákérdez még a *halálelkerülés*, *semleges elfogadás*, *megközelítő elfogadás*, *elfogadás menekülésként* attitűdökre is, ez utóbbiakkal kapcsolatban – az ezzel kapcsolatos szakirodalmi adatok hiányában – nem fogalmaztam meg hipotézist (kivétel ez alól az életkor hatása, amelyet korábbi kutatások /pl. *Bengtson és mtsai*, 1977; *Gesser és mtsai*, 1994/ eredményei nyomán feltételeztem).

MÓDSZER

1. Vizsgálati személyek

A vizsgálatban 100 személy vett részt, ebből 50 férfi (átlagéletkoruk 34.53 év, SD = 14.1) és 50 nő (átlagéletkoruk 37.9 év, SD = 16.7). A legfiatalabb személy 18, a legidősebb 79 éves volt. A személyek kiválasztásakor elsősorban a nemek és az életkor minél egyenletesebb megoszlására törekedtem.

2. Eszközök

A személyek egy kérdőívet töltöttek ki, melynek tételei illetve tételsorai különböző forrásokból származnak, az alábbiakban a kérdőív részeinek tartalmát, szerkezetét és tételeinek eredetét mutatom be.

1. Demográfiai adatok: kor, nem, legmagasabb iskolai végzettség, felekezeti hovatartozás.
2. Vallásossággal kapcsolatos tételek: a vallásosság mértékére és különböző vonatkozásaira kérdeznek. A tételek túlnyomó része *Tomka: Religious and Moral Pluralism (RAMP)* (1999/a)⁵ illetve *Aufbruch / New Departures* (1999/b)⁶ felméréseiből származik, ezeken kívül tíz, a szerző által megfogalmazott kérdést tartalmaz.
3. Extrinsic/intrinsic irányultság – a vallási orientációval foglalkozó tételsor: válogatás *Allport* és *Ross* eredetileg 11 extrinsic, 9 intrinsic tételt tartalmazó skálájából (*Religious Orientation Scale*, 1967).
4. A túlvilági életbe vetett hit: a halál utáni élet létezésének elfogadására vonatkozó kérdéssor az *Osarchuk, M. és Tatz, S. J.* (1973) által közölt „*Belief in Afterlife (BA) Scale*” A és B változatának eredetileg összesen 20 tétele közül válogatás.
5. Halálattitűd: a skála a halálfélelmen kívül még 4 féle viszonyulással számol. A kérdőív ezen szakasza teljes egészében tartalmazza *Wong, Reker és Gesser* Revideált halálattitűd-profilját

(1994). E blokk a következő alskálákra bomlik: *halálelkerülés*, *halálfélelem*, *semleges elfogadás*, *megközelítő elfogadás*, *elfogadás menekülésként*.

EREDMÉNYEK

Nem és halálattitúd

A két nem *halálattitúd-profil* alskáláin elért pontszámai t-próbával kerültek összehasonlításra.

Első megközelítésben az eredmények szerint enyhe eltérés mutatkozott ugyan a *semleges elfogadás* attitűdben, amelyre a nők hajlamosabbnak tűntek, ám a többi fajta halálattitűdben nem volt szignifikáns különbség a nemek között.

A negatív eredmény magyarázatakor felmerül a vallásosság mint befolyásoló tényező szerepe. A mintában a nők jóval nagyobb része (66%) vallotta magát valamilyen mértékben vallásosnak, mint a férfiaké (42.2%), ezért előfordulhat, hogy ez a különbség hat áttételesen az elemzés eredményére. A *megközelítő elfogadás* alskálán nyilvánvalónak tűnik ennek szerepe, hiszen az ilyen attitűd egyértelműen feltételezi a túlvilági élet és Isten létezésének elfogadását (a tételek között olyanok szerepelnek, mint „Érdeklődéssel várom a halál utáni életet” vagy „A halál Istennel való egyesülés az örök üdvösségben”). Egyes attitűdök – leginkább a *halálfélelem* skála tételei – implicite szintén magában foglalnak a halál utáni életre vonatkozó elképzeléseket (pl. „Rémülettel tölt el az a tény, hogy a halál mindennek a végét jelenti, amit csak ismerek”, „Az aggaszt, hogy nem tudhatom, mi fog történni a halálom után”). Mindezen megfontolások alapján megismételtem a nemek és a halálattitűd összehasonlítását, de ezúttal – a vallásosság halálattitűdre tett hatását kiszűrendő – az értékelésből kihagytam a magukat egyáltalán nem vallásosnak feltűntető személyeket.

Az újbóli elemzés összesített eredményeiben e változtatás ellenére sem mutatkoztak egyértelmű eltérések a nemek között. Ezen belül ugyanakkor az alskálák vizsgálatakor szignifikáns különbség jelent meg a *semleges elfogadásban*, ahol ezúttal a férfiaknál jelent meg magasabb pontszám.⁷ Emellett a *halálfélelem* alskálán a nők átlagosan magasabb pontszámot adtak, ám ez a különbség sem ért el szignifikáns szintet.⁸

Összefoglalva tehát elmondható, hogy bár korántsem markánsan, de megjelent a külföldi szakirodalom által feltételezett nemek közötti eltérés, vagyis a nők erősebb szorongása a halállal kapcsolatban.

Életkor és halálattitűd

Az életkorról kapcsolatos vizsgálatok általában három csoportot különítenek el: a fiatal, a középkorú és az idős korúak halálfélelmét (illetve néhányan halálattitűdjét) szokták összevetni egymással. Az egyes csoportok életkori határainak tekintetében azonban nem alakult ki konszenzus, a különböző kutatók eltérően határozzák meg a csoportokba tartozó személyek életkorát. Jelen vizsgálatban – a mások eredményeivel való összehasonlíthatóság céljából – kétféle korcsoportosítást is végeztem. Az első felosztás a halálfélelem-kutatások leginkább preferált életkori felosztásához alkalmazkodott, amelyben a középkorú csoport tagjai általában 45-54 (másoknál 46-50) év közöttiek (*Bengtson – Cuellar – Ragan, 1977; Kumar – Mohan, 1987*), az ezen aluliak alkotják a fiatal, az ezen túliak pedig az idős csoportot. Jelen vizsgálatban a fiatalok (vagy inkább fiatal felnőttek) csoportjába a 40 éven aluliak, a középkorúakéba a 41-55 évesek, az idősekébe pedig az 55 év felettiak kerültek.

Mivel jelen vizsgálat a *Gesser és mtsai (1987-88)* által konstruált és alkalmazott halálattitűd skálát használta, az eredmények összevethetősége érdekében egy második korfelosztás mentén is megtörtént az adatok elemzése. Annál is inkább szükség volt erre, hiszen míg a halálfélelemmel kapcsolatban több, korosztályokat összehasonlító vizsgálat is született, addig azt a további négyféle halálattitűd és az életkor összefüggésével kapcsolatos vizsgálatot, amelyet a jelen tanulmány is tartalmaz, eddig csak *Gesserék* végezték el. A *Gesserék-féle* vizsgálatnak megfelelő második felosztás a következő életkori szakaszokat különböztette meg: 30 éven aluliak, 30 és 50 év közöttiek és 50 éven felüliek.

I. A 40 év alattiak (fiatal felnőttek), 41-55 év közöttiek (középkorúak) és az 55 évnél idősebbek halálattitűdjének összehasonlítása

A kor és a halálattitűd közötti összefüggés vizsgálata (csakúgy mint a nemeknél, ld. fenn) két részletben történt, erre a vallásosság befolyásoló szerepének kiszűréséhez volt szükség. Elsőként (1.) a teljes minta eredményeit elemeztem t-próbával, majd pedig a vallásos személyek kihagyásával vizsgáltam a kor és a halálhoz való viszonyulás kapcsolatát (2.). Tekintettel arra, hogy – mint azt fent láthattuk – a *megközelítő elfogadás* egyértelműen összefügg a vallásossággal, a próbák első, összes esetet figyelembe vevő csoportjában ez az alskála nem szerepel.

1. Az elemzést összefoglalva elmondható, hogy érdemleges eredményekhez csak a *semleges elfogadás* és az *elfogadás menekülésként* skála pontszámai vezettek; mind a halál értékelés nélküli leírása, mind pedig menekülésként értékelt felfogása a fiatal felnőttekre

kevésbé volt jellemző, mint a középkorúakra⁹ és az idősekre¹⁰. A középkorúakkal szemben az idősek mindkét skála tételeivel jobban egyetértettek.¹¹ Az életkor ilyen felosztása alapján tehát úgy tűnik, hogy az említett attitűdök a kor előrehaladtával egyre inkább dominánssá válnak. A többi három alsókála tekintetében nem mutatkozott számottevő különbség a kor függvényében.

2. A magukat nem vallásosként leíró személyek kiszűrése után az eredményekben karakteresebb különbségek jelentek meg, mint az összes személy pontszámainak elemzésekor. A halálnak az élet terhétől való megszabadulásként való felfogása (*elfogadás menekülésként*) illetve a halál gondolatának kiszorítása a tudatból (*halálelkerülés*) a középkorúakra jellemzőbb volt, mint a fiatal felnőttekre¹² (igaz, hogy az utóbbi attitűdnél ez csak tendenciaszerűen jelent meg, a szignifikáns szintet nem érte el). Az idősek csoportja a fiatal felnőttekhez képest nagyobb halálfélelmet mutatott,¹³ és ugyanez állt a halál menekülésként való felfogására¹⁴ és a túlvilági boldogságot váró *megközelítő elfogadás* attitűdjére is,¹⁵ ugyanakkor a középkorúak és az idősek eredményei egyik attitűd tekintetében sem különböztek szignifikánsan egymástól.

II. A 30 év alattiak, 31-50 év közöttiek és az 50 évnél idősebbek halálattitűdjének összehasonlítása

1. A teljes mintán végzett elemzés szerint mindhárom csoport szignifikánsan különbözött egymástól az *elfogadás menekülésként* attitűdben, és az életkor növekedésével egyre inkább erősödött ez a viszonyulás.¹⁶ A halál *semleges elfogadása* az idősekre jellemzőbb volt, mint a fiatal csoportra,¹⁷ de a 30-50 évesekkel összehasonlítva nem volt különbség. A halálfélelem a 30 és 50 év közötti csoportnál – a vártak megfelelően – magasabb volt, mint a fiataloknál,¹⁸ az idősektől azonban nem különbözött szignifikánsan.

2. A magukat nem vallásosként leíró személyek kihagyásával az életkori összehasonlítás az alábbi eredményeket hozta: hasonlóan az összes személy adatainak elemzésekor kapottakhoz, mindhárom csoport szignifikánsan különbözött egymástól az *elfogadás menekülésként* attitűdben, és úgy tűnik, hogy az életkor növekedésével egyre nagyobb hangsúlyt kap ez a felfogás. A halál *semleges elfogadásában* nem volt különbség a kor függvényében. A halálfélelem a 30 és 50 év közötti csoportnál – a vártak megfelelően – magasabb volt, mint a fiataloknál,¹⁹ az idősekétől azonban nem különbözött szignifikánsan, és az idős és fiatal csoport halálfélelme sem különbözött egymástól. A *halálelkerülés* a középkorúakra szignifikánsan jellemzőbb volt, mint akár a fiatal, akár az idős csoportban.²⁰

Végül a halál *várakozásteli felfogása* az életkor előrehaladtával egyre erőteljesebbé vált (mindhárom csoport pontszámai tekintetében szignifikáns különbség mutatkozott).

Vallásosság és halálhoz való viszony

Vallásos és nem vallásos személyek halálattitűdje:²¹

A magukat valamilyen mértékben vallásosnak tartó és a nem vallásos csoport eredményei a halálattitűdök közül (a túlvilág, illetve Isten létébe vetett hitet eleve feltételező *megközelítő elfogadás*on kívül²²) a *semleges elfogadás* tekintetében különbözött szignifikánsan: ez a viszonyulás a vallásosokra jellemzőbb volt,²³ a többi alskálán nem volt szignifikáns különbség a két csoport között.

A vallásosság különböző fokain belüli különbségek összefüggése a halálattitűddel:

A vallásos csoport kettéosztása után a nagyon, valamint a közepesen vallásosak eredményei kerültek összehasonlításra.²⁴ Az elemzés szerint a *halál gondolatának elkerülésére* törekvés a közepesen vallásosak csoportjára volt jellemzőbb.²⁵ A magukat nagyon vallásosnak tartó személyek ezzel szemben szignifikánsan magasabb pontszámot adtak a *semleges elfogadás*²⁶ és a *megközelítő elfogadás*²⁷ skálákon. A *halálfélelem* és a *menekülésként való elfogadás* tekintetében nem volt szignifikáns különbség a két csoport között.

A vallásosság mértéke és extrinsic/intrinsic irányultság illetve túlvilági életbe vetett hit

A nagyon vallásos személyek mind extrinsic, mind intrinsic vallási orientációja erősebb a közepesen vallásosakénál,²⁸ ezen kívül – mint az várható – a nagyon vallásos személyek erősebben hisznek a halál utáni életben, mint a közepesen vallásosak²⁹.

ÉRTELMEZÉS

Nem

A vizsgálat eredményei első megközelítésben nem hozták meg a nők erősebb halálfélelmére utaló eredményt, ám a vallásosság befolyásoló szerepét kiszűrve alátámasztást nyert, hogy míg a nők valóban hajlamosabbak a halállal kapcsolatos szorongásra, a férfiak inkább viszonyulnak ahhoz érzelemmentesen illetve semleges elfogadással.

Mindezek alapján elmondható, hogy – bár korántsem a vártak megfelelő egyértelműséggel – a hazai mintában is megjelent a nők magasabb halálfélelme, továbbá az, hogy utóbbi mértékét a vallásosság erősen befolyásolja. Ugyanakkor további vizsgálatokat igényelne a halálfélelem terén észlelt nemi különbségek háttérben álló faktorok (például általános szorongásszint illetve egyéb személyiségdimenziók) alaposabb feltérképezése.

Életkor

A *halálfélelemre* mint attitűddimenzióra vonatkozó, hipotézist alátámasztó adatokkal a második életkori felosztás (18-30, 31-50, 50- év) alapján végzett elemzés szolgált: a középső csoportban – a vártak megfelelően – magasabb volt a halálfélelem, mint a fiataloknál, az idősek eredményeitől azonban nem különbözött szignifikánsan (továbbá az idős és fiatal csoport halálfélelme sem különbözött egymástól). Ez az eltérés megmaradt akkor is, amikor csak a vallásos személyek eredményeit elemeztem (vagyis a vallásosság esetleges befolyásoló hatásának tompítása érdekében a nem vallásos személyeket kihagytam). Mindez arra enged következtetni, hogy ez a fajta életkori felosztás használhatóbbnak tűnik a halálfélelem dimenziójának vizsgálatához.

A semleges elfogadás, elfogadás menekülésként, várakozásteli elfogadás tekintetében többé-kevésbé hasonló tendencia jelent meg: minél idősebb volt a személy, annál magasabb pontszámot ért el ezeken a skálákon; tehát – az erre vonatkozó hipotézist alátámasztva – az idős csoportoknál (jobbára függetlenül attól, hogy csak a vallásos vagy az összes személy eredményeit nézzük) mindhárom viszonyulás erőteljesebb volt, mint a középkorú és a fiatal csoportok esetében.

Bár számos szerző szerint a fiatalok inkább igyekeznek tudomást sem venni a halálról, a halál gondolatának kiszorítása a tudatból (*halálelkerülés attitűd*) egyik típusú életkori felosztásban sem mutatott különbséget az életkor függvényében. Eltérés mindkét esetben csak a nem vallásos személyek kiszűrése után jelentkezett, ám ekkor is inkább a középkorúakra volt jellemző ez az állítás, mintsem a fiatal felnőttekre.

Az eredmények áttekintése során észrevehető, hogy a pontszámok átlagbeli eltérései – az elenyészően kevés kivételtől eltekintve – érdekes tendenciát mutatnak: minél idősebb a személy, annál magasabb pontszámot ad a skálák szinte mindegyikén. Ez a hatás független volt az alkalmazott életkori felosztástól, ahogy attól is, hogy a teljes mintát vagy csak a vallásos személyek eredményeit vizsgáltam. *Gesser és mtsai* (1987-88) korábbi vizsgálatában nem számolt be hasonló eredményről.

A kor előrehaladtával tehát a személyek hajlamosabbak voltak egyetérteni az állításokkal, legyenek azok akár egymással ellentmondóak is, ezeket a mindenre rábólintó válaszadókat nevezte *Allport* és *Ross* (1967) *yeasayer*nek, vagyis igentmondóaknak, mindennel egyetértőknek (*naysayer* pedig az, aki inkább a tagadásra hajlamos).³⁰ Mivel ez az attitűd a válaszok közötti ellentmondásokhoz vezethet, *Allporték* azt feltételezték, hogy a *yeasayer*ek inkonzisztens megnyilvánulásainak hátterében ezen személyek alacsonyabb iskolai végzettsége áll. A vizsgálatom eredményeit talán részben megmagyarázná ez, hiszen a mintában az idős személyeknek gyakran valóban alacsonyabb iskolai végzettségük volt, ám – mivel a válaszadók kiválasztási kritériuma nem az iskolapadban töltött évek száma volt – e hatás felderítése további kutatásokat igényelne, ahogyan az egyéb, a halálattitűd-skálákon megjelenő *yeasayer* illetve *naysayer* viselkedést befolyásoló személyiségtényezők megállapítása is.

Vallásosság

A téma meghatározó kutatói, *Allporték* (1967) állítása szerint a vallási orientáció egy kontinuum mentén helyezhető el, amely két vége az extrinsic illetve az intrinsic irányultság felé mutat. Eszerint a mély, „valódi” hívő számára a formális vallási rituálék, illetve a járulékos szociális hasznok jelentősége elhanyagolható hite lényegi tartalmához képest, szemben a vallását voltaképpen eszközként kezelő, azt inkább külsőségeiben megélővel. Jelen vizsgálatban ugyanakkor e két véglet együtt jelent meg, hiszen a nagyon vallásos személyeknek mind az intrinsic, mind pedig az extrinsic orientációja erősebb volt a közepesen vallásosokénál. Mindezek magyarázatakor kétféle lehetőséget érdemes figyelembe venni. (1.) Egyfelől felmerül az, hogy az *Allporték*-féle elképzeléssel szemben a kétféle irányultság között nem kizárólagos, vagy-vagy viszonyt kell feltételezni, hanem szükségszerű együtt járást. Eszerint a hit metafizikai tartalmának valódi megértése szükségképpen magával vonja annak a mindennapok szintjén való megélését – beleértve akár az olyan, járulékos előnyeit is, mint a vigasztalás vagy a vallási közösséghez tartozás.

(2.) Mindemellett megfontolandó, hogy a vallásosság vizsgálatakor (csak úgy, mint a pszichológia és a szociológia statisztikai elemzésre szánt kutatásai esetében oly gyakran) módszertani problémákkal kerülünk szembe, hiszen – különösen egy efféle nehezen konkretizálható kérdésben – a kérdőíves felmérés korántsem ad lehetőséget a megkérdezettek elképzeléseinek és érzelmeinek árnyaltabb megismerésére. A vallásosság fogalmának meghatározása nemcsak a teoretikusok számára probléma, a mindennapi használatában is

többféleképpen értjük: jelentheti az egyházhoz tartozástól kezdve a vallási aktusok mechanikus elvégzésén át, a személyes, gondviselő Istenbe vetett hitet is. Megfontolandó tehát, hogy a további kutatásokban a vallásosság összetett jelentésének feltérképezése céljából érdemes lenne a különböző vallási dimenziókat alaposabban feltérképezni, majd ezek árnyaltabb elemzése után vizsgálni a halálattitűddel való összefüggéseit.

A vallásosságot és az egyéb halálattitűdöket illetően az adatok elemzése szignifikáns eredményeket hozott. Így a halál gondolatának elkerülésére törekvés a közepesen vallásosakra jellemzőbbnek találtatott, mint az erősen vallásosakra. (Ennek fényében – visszatérve a halálfélelemre – azt, hogy a kifejezett halálfélelem erősségében nem jelentkezett eltérés, illetve csupán minimális eltérés mutatkozott, magyarázhatjuk azzal, hogy akik bizonytalanok vallásosságukat illetően, azok a hitük által nem csökkentett halálfélelmüket tudatukból kiszorítani vágnak. Ennek következménye lehet, hogy maga a félelem – mivel azt a személy tudatosan letiltja – a válaszáskor már kevésbé jelenik meg.)

Egy másik eredmény, hogy a magukat kifejezetten vallásosnak tartó személyekre, az e tekintetben bizonytalanokhoz képest jellemzőbb volt még a halál tényéhez való érzelemmentes viszonyulás is, csakúgy, mint a halál várakozásteli elfogadása. Ezek szerint feltételezhetjük, hogy a mélyen vallásos személy a halált magát inkább a boldog túlvilági élethez vezető kapunak érzi, mintsem rettegnivaló eseménynek, amit az is megerősít, hogy – az elvárásnak megfelelően – az erősen vallásos személyek biztosabbak voltak a halál utáni élet létezésében, mint a közepesen vallásosak.

A vallásos és egyáltalán nem vallásos csoport közötti legmarkánsabb különbség szintén a halál iránti semleges viszonyulás tekintetében mutatkozott: a nem vallásosak – bár nem fejeztek ki nagyobb halálfélelmet – kevésbé voltak hajlamosak a halált az élet egyszerű velejárójaként kezelni.

E két csoportnak a *megközelítő elfogadás* alskálán elért pontszámai esetében jelentkező szignifikáns eltérése nyilvánvalóan a vallásosak túlvilágba illetve Isten létezésébe vetett hitével magyarázható, hiszen e nélkül nincs mire várni a halál után (a halál legfeljebb a szenvedésektől szabadíthat meg, de helyette nem nyújt semmit). Mindemellett a halál megszabadító aspektusának hangsúlyozása sem volt jellemzőbb a nem vallásosakra, talán éppen azért, mert az, hogy véget vet a nyomorúságnak, önmagában nem eléggé megnyugtató indok a halál elfogadására. Egy másik lehetséges magyarázat az, hogy a nem hívő személyek egyrészt – feltételezve, hogy a vallási világmagyarázat biztonságot nyújt az abban hívőnek – éppen azért nem érzik szükségét a vallásnak, mert kevésbé szorongóak; másrészt mivel

kevésbé szoronganak, a világot nem érzik olyan barátságtalannak, és létüket kevésbé élik meg szenvedésteliként, ezért nem is motiváltak arra, hogy megszabaduljanak attól. A szorongásszint vallásosság és halálattitúd közötti összekötő szerepének – csakúgy, mint a halálhoz való viszony és a személyiségjegyek egyéb összefüggéseinek – feltérképezése azonban további kutatások feladata volna.

JEGYZETEK

- ¹ A magyar szakirodalomban összefoglaló tanulmány: *Békés* (2000), ld. továbbá *Kulcsár* (1998), és *Temesvári* (1996) munkáit.
- ² A *halálattitűd-profil* alsókálái a következők: *halálfélelem, félelem a haldoklástól, várakozásteli elfogadás* (a halálnak mint egy boldog új élet felé vezető útnak a felfogása), *elfogadás menekülésként* (a halál mint szabadulás a fájdalomteli létből) és *semleges elfogadás* (a halál, mint a valóság részének érzelmentes elfogadása).
- ³ A vallás és a halálfélelem fordított kapcsolatáról ld. *Jeffers – Nichols – Eisdorfer* (1961), *Swenson* (1961), *Martin – Wrightsman* (1965), *Templer* (1972), *Feifel – Branscomb* (1973) és *Richardson – Berman – Piwowarski* (1983) tanulmányát, a kettő együttjárásáról ld. *Feifel* (1965), *Berman – Hays* (1975) illetve *Thorson* (1989, 1991) munkáját. Nem talált semmiféle összefüggést *Alexander és Adlerstein* (1958), *Kalish* (1963), *Templer és Dodson* (1970). *Rosenheim és Muchnik* (1984-85) árnyaltabb elemzése szerint a vallásosság a halálfélelem mértékére a tudatos és tudatosság előtti szinteken nem, ám a tudattalan régióban csökkentőleg hatott.
- ⁴ Megjegyzendő, hogy a félelemből született vallás teóriáját vallók az ebben az értelemben vett vallásosságot tekintik az egyedül lehetségesnek.
- ⁵ Eredeti tételszámok: 32, 33, 54.
- ⁶ Eredeti tételszámok: 78, 173, 174, 184, 197, 198, 199, 201.
- ⁷ $t=0.283$, $p=0.118$
- ⁸ $t=0.945$, $p=0.196$
- ⁹ Semleges elfogadás: $t=2.002$, $p<0.1$, Elfogadás menekülésként: $t=2.178$, $p<0.05$
- ¹⁰ Semleges elfogadás: $t=2.410$, $p<0.05$, Elfogadás menekülésként: $t=5.082$, $p<0.001$.
- ¹¹ $t= 2.750$, $p<0.05$
- ¹² Elfogadás menekülésként: $t=3.064$, $p<0.01$, Halálelkerülés: $t=1.598$, $p=0.118$.
- ¹³ $t=2.404$, $p<0.05$
- ¹⁴ $t=4.612$, $p<0.001$
- ¹⁵ $t=1.846$, $p<0.1$
- ¹⁶ $t=2.354$, $p<0.05$, $t=5.189$, $p<0.001$, ill. $t=2.961$, $p<0.01$
- ¹⁷ $t=2.354$, $p<0.05$
- ¹⁸ $t=2.260$, $p<0.05$
- ¹⁹ $t=2.260$, $p<0.05$
- ²⁰ $t=2.354$, $p<0.05$ és $t=2.961$, $p<0.01$
- ²¹ Az összes eset 55.1%-a bizonyos mértékben vallásosnak bizonyult, 44.9%-a pedig nem vallásosnak.
- ²² $t=2.272$, $p<0.001$
- ²³ $t=2.959$, $p<0.01$
- ²⁴ A közepesen vallásos csoportba azokat soroltam, akik a „Mennyire vallásos Ön?” kérdésre azt válaszolták, hogy „valamennyire vallásos” vagy „sem nem vallásos, sem nem nem-vallásos”, az utóbbi csoportba pedig a „kifejezetten vallásos” önjellemzésűek kerültek (*Tomka*, 1999).
- ²⁵ $t=2.648$, $p<0.05$
- ²⁶ $t=1.822$, $p<0.1$
- ²⁷ $t=2.426$, $p<0.05$
- ²⁸ $t=2.396$, $p<0.05$, ill. $t=6.667$, $p<0.001$
- ²⁹ $t=3.728$, $p<0.001$

³⁰ A fogalom *Couch* és *Keniston* elképzeléséből ered (ld. COUCH, A. – KENISTON, K.: Yeasayers and naysayers: Agreeing response set as a personality variable. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1960. 3. 151-174.).

IRODALOM

- ALEXANDER, I. E. – ADLERSTEIN, A. M.: Affective responses to the concept of death in a population of children and early adolescents. *Journal of Genetic Psychology*, 1958. 13. 167-177.
- ALEXANDER, I. E. – ADLERSTEIN, A. M.: Death and religion. In: FEIFEL, H.: *The Meaning of Death*. New York, McGraw-Hill, 1965.
- ALLPORT, W. G. – ROSS, M.: Personal Religious Orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967.(5) 4. 432-433.
- BÉKÉS V.: Ki fél a haláltól? A halálfélelem és korrelátumai. *Kharón*, 2000. ősz (4.)
- BENGTSON, V. – CUELLAR, J. – RAGAN, P.: Stratum Contrasts and Similarities in Attitudes Toward Death. *Journal of Gerontology*, 1977. 32.(1) 76- 88.
- BERMAN, A. – HAYS, J. E.: Relation between death anxiety, belief in afterlife, and locus of control. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1975. 41. 318-321.
- FEIFEL, H. – BRANSCOMB, A. B.: Who's afraid of death? *Journal of Abnormal Psychology*, 1973. 81. 282-288.
- FREUD, S.: *Egy illúzió jövője* (ford.: Dr. Schönberger /Székács/ István). Budapest, Párbeszéd Kiadó, 1991.
- GESSER, G. – WONG, P. T. P. – REKER, G. T.: Death Attitudes Across the Life-Span: The Development and Validation of the Death Attitude Profile (DAP). *Omega*, 1987-88. 18.(2) 113-159.
- JEFFERS, F. C. – NICHOLS, C. R. – EISDORFER, C.: Attitudes of older persons toward death: A preliminary study. *Journal of Gerontology*, 1961. 16. 53-56.
- JONES, R. W. – JACOBS, K. W.: Demographic variables related to death anxiety scores in first-year medical and graduate students. *Southern Psychologist*, 1984. 2.(2) 12-15.
- KAHOE, R. D.: Personality and achievement correlates of intrinsic and extrinsic religious orientations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1974. 29.(6) 812-818.
- KALISH, R. A.: Some variables in death attitudes. *Journal of Social Psychology*, 1963. 59. 137-145.
- KULCSÁR ZS.: *Egészségpszichológia*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 1998.
- KUMAR, G. – MOHAN, S. N.: A study of death anxiety among heart attack patients. *Indian Psychological Review*, 1987. 32.(1) 29-34. (Abstract)
- LEMING, M.: Religion and Death: A Test of Homan's Thesis. *Omega*, 1980. 10.(4) 347-363.

- LESTER, D.: Inconsistency in the fear of death of individuals. *Psychological Reports*, 1967. 20. 1084.
- MARKS, A.: Race and sex differences and fear of dying: A test of two hypotheses: High risk or social loss? *Omega*, 1986-87. 17.(3) 229-236.
- MARTIN, D. – WRIGHTSMAN, L. S.: The Relationship Between Religious Behavior and Concern about Death. *Journal of Social Psychology*, 1965. 65. 317-323.
- OSARCHUK, M. – TATZ, S. J.: Effect of Induced Fear of Death on Belief in Afterlife. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973. 27.(2) 256-260.
- POLLAK, J.: Correlates of Death Anxiety: A Review of Empirical Studies. *Omega*, 1979-80. 10.(2) 97-121.
- ROSENHEIM, E. – MUCHNIK, B.: Death Concerns in Differential Levels of Consciousness as Functions of Defense Strategy and Religious Belief. *Omega*, 1984-85. 15.(1) 15-23.
- STEVENS, S. J. – COOPER, P. E. – THOMAS, L. E.: Age norms for Templer's Death Anxiety Scale. *Psychological Reports*, 1980. 46.(1) 205-206. (Abstract)
- SWENSON, W.: Attitudes toward death in an aged population. *Journal of Gerontology*, 1961. 16. 49-52.
- TEMESVÁRY B.: A halálfélelem néhány sajátos aspektusa. *Orvosi Hetilap*, 1996. 137.(26) 1419-1424.
- TEMPLER, D. I. – LESTER, D. – RUFF, C. F.: Fear of death and femininity. *Psychological Reports*, 1974. 35. 530.
- TEMPLER, D. I.: Death anxiety in religiously very involved persons. *Psychological Reports*, 1972. 31. 361-362.
- TEMPLER, D. I. – DODSON, E.: Religious correlates of death anxiety. *Psychological Reports*, 1970. 26. 895-897.
- THORSON, J. A. – POWELL, F. C.: Death anxiety and religion in an older male sample. *Psychological Reports*, 1989. 64.(3. Pt 1) 985-986. (Abstract)
- THORSON, J. A.: Afterlife constructs, death anxiety, and life reviewing: The importance of religion as a moderating variable. *Journal of Psychology and Theology*, 1991. 19.(3) 278-284.
- THORSON, J.A. – POWELL, F. C. – SAMUEL, V. T.: Age differences in death anxiety among African-American women. *Psychological Report*, 1998. 83.(3. Pt 2) 1173-4.
- TOMKA M. – MASLAUSKAITE, A. – TOS, N.: *Die Lage der Religion und Kirche in Ungarn, Litauen und Slowenien*. Ostfildern, Schwabenverlag, 1999.
- WESTMAN, A. A. – CANTER, F. M. – BOITOS, T. M.: Denial of Fear or of Death in Young and Elderly Populations. *Psychological Reports*, 1984. 55. 413-414.

WONG, P. T. P. – REKER, G. T. – GESSER, G.: Death Attitude Profile – Revised: A multidimensional measure of attitudes toward death. In: R. A. NEIMEYER (Ed.): *Death Anxiety Handbook. Research, Instrumentation, and Application*. Washington, Taylor and Francis, 1994.